

УДК 37(091): 7.038.21 (477) «192/1991»

DOI: 10.15587/2519-4984.2017.113426

МИСТЕЦЬКА ОСВІТА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ВІД 20-ТИХ РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ ДО 1991 РОКУ: НА ПРИКЛАДІ ФОРМАЛЬНИХ І НЕФОРМАЛЬНИХ ВИЯВІВ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ

© Н. В. Суласва

У статті представлено результати ретроспективного аналізу розвитку мистецької освіти на теренах України у період від 20-их років ХХ століття до здобуття Україною незалежності – 1991 року. Запропоновано новий підхід до дослідження означеної проблеми, який полягає у виокремленні формальних і неформальних ознак мистецько-освітньої діяльності (на прикладі літературної освіти)

Ключові слова: мистецька освіта, формальна освіта, неформальна освіта, літературна освіта, мистецтво

1. Вступ

Сьогодення розвитку мистецької освіти в Україні характеризується употужненням її національного складника, що зумовлено великими втратами в цій царині упродовж досить тривалого періоду пригнічення, а почасти й знищення, вітчизняної мистецької спадщини (літературної, музичної, хореографічної, образотворчої тощо). Одним із таких часів для національної мистецької освіти є панування радянської ідеології в період від 20-тих років ХХ століття до 1991 року – здобуття Україною незалежності. З-поміж різних видів мистецької освіти нами виокремлена літературна, на прикладі якої сповна простежуються різні тенденції функціонування мистецько-освітньої діяльності означеного періоду.

2. Літературний огляд

Ретроспективний аналіз розвитку мистецької, зокрема, літературної освіти на теренах України в період Радянського Союзу ґрунтувався на результатах наукових розвідок вітчизняних учених щодо: історичних аспектів розвитку неформальної мистецької освіти на теренах України [1]; структурування, методології та художніх позицій вітчизняної мистецької освіти [2]; функціонування мистецької освіти в сучасних умовах професійної підготовки майбутніх фахівців [3]; впливу мистецької освіти, яка ґрунтується на культурологічному принципі на становлення людини сьогодення [4]; актуальних аспектах історії українського літературознавства [5, 6]; становлення літературної освіти в різні роки визначеного періоду [7, 8]; історичних документах минулого й сьогодення, у яких висвітлюються питання літературної освіти в період від 20-тих років ХХ століття до 1991 року [10, 11].

3. Мета та задачі дослідження

Мета дослідження – дослідити формальні та неформальні вияви літературної освіти на теренах України від 20-тих років ХХ століття до 1991 року.

Для досягнення мети були вирішені такі задачі:

1. Схарактеризувати основні ознаки формальної та неформальної мистецької освіти.
2. Визначити тенденції розвитку літературної освіти на теренах України періоду 20-тих років ХХ століття до 1991 року.

3. На основі історичних фактів довести правомірність визначеної тенденції розвитку літературної освіти в окреслений період.

4. Функціонування літературної освіти на теренах України від 20-их років ХХ століття до 1991 року з виокремленням її формальних і неформальних ознак

Аналіз мистецького життя України від 20-их років ХХ століття до 1991 року дозволив простежити шлях від національного злету з мирним співіснуванням течій марксистського й немарксистського, академічного та популярного, народного й професійного спрямування до організаційно-функціональної уніфікації різних видів освітньої діяльності в мистецькій освіті [1]. В означений період відстежується тенденція домінувального розвитку формальної літературної освіти, що проявлялася в збереженні наявних і відкритті нових навчальних закладів та ідеологізації керованої неформальної літературної освіти, котра надавалася в умовах розгалуженої мережі самодіяльних колективів. Водночас нарощування тоталітарних впливів позбавляло український народ можливості збереження, розвитку й передачі молодому поколінню національних літературних здобутків, фізично й морально нищило значну кількість талановитих, непересічних особистостей, гальмувало розвиток культури. Тому поряд із санкціонованими формами літературно-освітньої діяльності функціонували мистецькі об'єднання (спілки, групи, клуби), дисидентські рухи, які характеризувалися неформальною формою передачі досвіду мистецької діяльності.

Наведені положення знаходять своє підтвердження у таких фактах.

У 20-их роках, у період активної розбудови культури на національному ґрунті було розроблено й прийнято Кодекс законів про народну освіту УСРР, який, незважаючи на недовготривалу дію, забезпечив відповідне правове поле для діяльності освітньої системи республіки, де окреме місце посідала художня (мистецька) освіта. Вона поділялася на музичну, образотворчу, театральну-сценічну та літературну. У кодексі зазначалося: «Ураховуючи виховне значення мистецтва, Головпросвіта сприяє трудящим масам у справі залучення їх до скарбів і досягнень мистецтв,

одночасно ознайомлюючи їх з самим процесом і прийомами творчості з метою виявлення нового мистецтва, що відповідає психіці та ідеології трудящих мас» [11]. Особлива увага надавалася процесу так званої українізації в освітніх закладах, що було закріплено Декретом РНК УСРР від 27 липня 1923 року «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» [10].

Формальну освіту, яка за сучасним визначенням є такою, що здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою [9]), літературного спрямування надавали в школах та вищих навчальних закладах, які після революції 1917 року стали державними.

У шкільній літературній освіті 20-тих років ХХ століття спостерігався злет, оскільки вона, як складова предмету українська мова, вважалася найголовнішим навчальним предметом, центром освітнього процесу шкіл [7]. Її метою було національне, патріотичне, естетичне виховання учнів, у яких на основі творів українських письменників формувалася ініціативність, активність, що забезпечувало розвиток творчих здібностей [7]. Та з часом (починаючи з 1923 року) літературна освіта все частіше почала використовуватися з метою ілюстрування соціальних явищ, що вплинуло на її якість та нівелювало поставлені раніше перед нею завдання.

Подібні процеси охопили й вищу літературну освіту. Її спрямування на національне відродження, що панувало до 1923–24 навчального року, поступово стало на рейки розширення світогляду за рахунок використання у переважній більшості творів, що присвячувалися опису суспільних явищ. Збільшення кількості вищих навчальних закладів за 15 років майже у сім разів не змінило якості формальної літературної освіти. Це було зумовлене підпорядкуванням навчання в усіх закладах освіти «пролетаризації» та ідейно-виховній роботі з молоддю.

Паралельно з формальною освітою на теренах України існувала літературна освіта, яка вирізнялася неформальними ознаками (доповнення формальної освіти; спрямованість на задоволення освітніх потреб різних груп людей; сприяння виробленню певних цінностей; добровільність освітньої діяльності; комфортне освітнє середовище; нерегламентованість місця здобуття, терміну та форми навчання тощо [1]). Автор концепції реформування літературної освіти в середній школі (2011 р.) Г. Ключек, характеризуючи цю царину, зауважив: «Більшість митців слова, що прийшли в українську літературу у 20-ті роки – П. Тичина, М. Рильський, Є. Маланок, М. Бажан, Ю. Яновський, В. Підмогильний та багато інших, – університетів не закінчували, проте кожен з них був глибоким інтелектуалом та блискуче володів художнім словом» [12]. Це був період, коли майбутні письменники мали змогу збагачувати отриману в навчальних закладах літературну освіту самоосвітою, орієнтуючись на високопрофесійні твори В. Винниченка, М. Вороного, О. Кобилянської, М. Коцюбинського,

Олександра Олеся, В. Стефаніка, Лесі Українки, І. Франка тощо.

Неформальністю вирізнялися й постійні та тимчасові просвітницько-культурні товариства, секції, інститути, які проводили різноманітні заходи з метою розширення змісту літературної освіти тогочасного населення. Такими, наприклад, були: створене в 1922 році Історико-літературне товариство при ВУАН (Всеукраїнській академії наук), члени якого організували публічні слухання про літературно-художню творчість (за 1928 р. тільки в Києві їх відбулося 167) [5]; історико-філологічні секції ВУАН, які діяли при Одеському, Катеринославському університетах; Інститут Т. Шевченка, що у 1926 році розпочав роботу в Харкові (на його базі в 1936 р. створено академічний Інститут української літератури імені Тараса Шевченка) й інші.

Обміну досвідом мистецької діяльності, розширенню та поглибленню власної літературної освіти й мистецької освіти громадян в цей період сприяла діяльність учасників різноманітних літературних груп, гуртів, організацій. Серед них: перша масова організація, що об'єднувала прихильників пролетарської культури «Плуг» (1922 р.), члени якої заснували мережу письменницьких гуртків (охоплювали понад 200 письменників і тисячі початківців); літературна група «Гарт» (1923 р.), до якої входили К. Гордієнко, О. Довженко, М. Йогансен, О. Копиленко, В. Сосюра, П. Тичина, М. Хвильовий; Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (1927 р.) тощо.

Головною проблемою діяльності таких організацій було адміністративно-командне втручання в усі види робіт, які здійснювали їхні члени. Тому з метою протидії процесу підміни літературної творчості політикою, згуртування мистецьких сил і спрямування їх на конструктивну працю, орієнтування на нового типу культуру значна кількість митців об'єднувалася в різноманітні організації на кшталт: літературної групи М. Зерова (1919 р.), до якої входили М. Драй-Хмара, П. Филипович, Ю. Клен, М. Рильський; Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), утворена частиною членів «Гарту» та очолювана М. Хвильовим, членами якої були М. Бажан, І. Дніпровський, О. Досвітній, Г. Епик, М. Йогансен, О. Копиленко, М. Куліш, А. Любченко, П. Панч, І. Сенченко, О. Слісаренко, Ю. П. Тичина, Шатун, М. Яловий, Ю. Яновський та інші.

Переважна більшість членів цих організацій стали жертвами сталінського режиму (репресовані О. Досвітній, М. Драй-Хмара, Г. Епик, М. Зеров, М. Йогансен, Г. Коцюба, О. Слісаренко, П. Филипович, М. Яловий й інші). Ті, кому вдалося врятуватися еміграцією (І. Багряний, В. Барка, Ю. Клен, Т. Осьмачка), фактично опинилися поза вітчизняним літературним процесом.

Тогочасна держава «подбала» про збагачення літературними знаннями пересічних громадян: із середини 20-их років стрімко зростає бібліотечна мережа (у 1929 р. – діяло 649 бібліотек, які обслуговували близько 3,5 тис. пересувних пунктів, а вже в 1931 р. – 400 великих бібліотек мали понад 7,5 тис. пересувних пунктів). На жаль, бібліотеки також стали засобом «надійного» виховання громадян: через

систему бібліотек поширювалася «ідеологічно виважена» література та водночас масово вилучалися й знищувалися «заборонена».

На початку 30-их років здійснюється уніфікація освітніх систем Української й Російської республік, що згодом призводить до русифікації навчального процесу в навчальних закладах усіх без винятку регіонів. Національна школа як і вища освіта перетворюється на засіб геноциду проти українського народу, тому про вітчизняну літературну освіту, яка характеризувалася формальними ознаками, не могло бути й мови.

Процес «пролетаризації» та уніфікації охопив і творчі об'єднання, колективи, гуртки, діяльність яких носила неформальний характер. Створювані при сільських та фабричних клубах, навчальних закладах, вони були покликані охопити якомога ширше коло людей для досягнення політичних завдань. Ті, чий погляд та діяльність не відповідали політиці партії, визнавалися ворогами народу та піддавалися репресіям.

У період Другої світової війни процес формальної літературної освіти практично призупинився, натомість яскрава неформальна мистецько-освітня діяльність: в евакуації писали твори та виступали перед громадськістю П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра; у лавах Радянської армії творили й займалися просвітництвом П. Дорошко, І. Нехода, В. Швець; у підпіллі діяли П. Артеменко, І. Кульська, М. Шпак; у національному підпіллі гартували патріотичний рух О. Ольжич, О. Теліга й інші.

Вітчизняну літературну освіту повоєнних часів також гальмувало таврування «політичною неблагонадійністю», викривлене трактування мистецьких творів українських діячів. Критиці піддалися твори «Слово про рідну матір» М. Рильського, «Вони не пройшли» Ю. Смолича, поезія «Любіть Україну» В. Сосюри та багато інших. Тому літературна освіта, підтримувана державою – формальна, – орієнтувалася на вивчення творів, що почасти характеризувалися декларативністю, описовістю, зовнішньою панорамністю, приглушенням особистісного начала, збідненістю, ліризмом тощо.

Політичною спрямованістю визначалася й неформальна літературно-просвітницька діяльність, що здійснювалася пересувними театрами і бригадами в клубах та залах підприємств, в роботі митців з обласними, міськими, районними керівниками художньо-творчих осередків тощо.

Завданню виховання громадян у дусі комунізму підпорядковувалась і мистецька діяльність в Українській республіці п'ятдесятих років. Для забезпечення сільського населення та робітничого класу кваліфікованими культурно-освітніми кадрами до навчання мистецтву залучалася молодь. З цією метою в колективах художньої самодіяльності здійснювали відбір талановитих і політично грамотних людей яких направляли на навчання в середні спеціальні навчальні заклади. Усе це сприяло розширенню мережі культурно-освітніх установ та підвищенню ролі мистецтва в справі виховання населення на засадах будівництва комунізму [13].

Наступні десятиріччя стали періодом інтенсивного розвитку мережі закладів культури й мистецтва не тільки в обласних, а й у районних

центрах: почали масово відкриватися училища культури, музичні й художні училища, тощо, які були покликані формувати молоде покоління держави на зразок ідеологічно зорієнтованого мистецтва. З учнів і студентів створювалися самодіяльні бригади й мистецькі колективи, які розгорнули широку концертну діяльність, несучи в маси культуру радянської людини.

Водночас, на теренах України впродовж тривалого періоду (60–70-ті рр.) існував так званий «рух опору» (за Г. Касьяновим – «рух як зміна, еволюція духовного світу частини інтелігенції, моральне, а вже потім політичне протистояння тоталітарній системі [8]). Такий «рух» у царині мистецтва, безсумнівно, мав неформальний характер, хоч в окремих випадках були спроби втиснути його в рамки формальності (ідеться про підпорядкування Клубу творчої молоді в 60-ті роки Київському міському комітету комсомолу). Основними завданнями учасники «руху» вважали захист рідної мови й культури, їх популяризація, відновлення національної історії, етнографічної спадщини тощо. Із цією метою формувалися неофіційні об'єднання як альтернатива державним творчим спілкам, оскільки ті не давали можливості розвиватися кардинально новому, молодіжному мистецтву.

Своєрідним поштовхом для появи неформальних об'єднань став зорганізований Л. Танюком Клуб творчої молоді в Києві, при якому були створені театральна, письменницька, художня, музична та кіносекції. Усі вони одразу заявили про себе, як такі, що не підпорядковуються штампам радянського мистецтва (у театральній студії ставилися напівзаборонені вистави М. Куліша та Б. Брехта, на літературних вечорах свої патріотичні твори читали молоді І. Драч, М. Вінграновський, Л. Костенко.

Неформальними були в першій половині шістдесятих підпільні групи та організації, які розповсюджували «самвидавські» художні тексти, критичні статті тощо. У них можна було ознайомитися з маловідомими творами В. Симоненка, Л. Костенка, І. Світличного, І. Дзюби та інших представників шістдесятництва. Найяскравішими зразками були часописи «Воля і Батьківщина» Українського національного фронту та «Український вісник», заснований В. Чорноволом. У протистоянні з режимом сформувалися погляди В. Стуса, В. Марченка, М. Руденка та ін.

У часи так званого «розвинутого соціалізму» під комуністичним тиском, гаслами «нової історичної спільноти» та «єдиної загальнорадянської інтернаціональної культури» процеси цілеспрямованої денационалізації неросійських народів та нищення національних мов не згасають. Це має досить негативний вплив на змістовність та якість літературної освіти. Кінець вісімдесятих – початок дев'яностих років ХХ століття ознаменувався активізацією передової української інтелігенції, яка сповідувала свободу творчості та створення сприятливих умов для розвитку національної культури. Завдяки цьому були відкриті заборонені імена й твори, що складали потужну, раніше невідому широкому загалу вітчизняну літературну спадщину.

5. Результати дослідження

У результаті здійсненого ретроспективного аналізу розвитку літературної освіти в Радянській Україні встановлено, що: в умовах національного злету 20-тих років XX століття літературна освіта була провідним засобом формування українськості громадян; із 1923 року у навчальних закладах спостерігається поступова заміна кращих творів вітчизняної літератури на такі, що ілюструють соціальні явища; у часи тотальної русифікації та нищення українського мистецтва 30-70-тих років особливу роль у збереженні й примноженні здобутків української літератури, а також здійсненні мистецько-просвітницької роботи відігравали організації, які вирізнялися неформальними ознаками; упродовж періоду існування Радянської України спостерігається вплив мистецької освіти, що носила формальні ознаки на ту, котра характеризувалася неформальністю.

6. Висновки

1. Основними ознаками формальної освіти є: її здобуття за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій); результати освіти навчання відповідного рівня визначаються стандартами освіти; здобуття кваліфікацій, що визнаються державою. Ознаками неформальної мистецької освіти є: доповнення формальної освіти; спрямованість на задоволення осві-

тніх потреб різних груп людей; сприяння виробленню певних цінностей; добровільність освітньої діяльності; комфортне освітнє середовище; нерегламентованість місця здобуття, терміну та форми навчання тощо.

2. Основною тенденцією розвитку літературної освіти на теренах України періоду 20-тих років XX століття до 1991 року є: домінуючий розвиток формальної літературної освіти, що виявлявся в збереженні наявних і відкритті нових навчальних закладів; ідеологізації керованої неформальної літературної освіти, котра надавалася в умовах розгалуженої мережі самодіяльних колективів; наявність національно спрямованої неформальної літературної освіти, яка існувала на теренах України у постійному утиску складової неформальної освіти, яка вирізнялася та реалізувалася в заборонених державою.

3. Історичними фактами, що доводять правомірність визначеної тенденції є симбіоз формальної літературної освіти (діяльність загальноосвітніх шкіл із вивченням літератури; відкриття широкої мережі вищих навчальних закладів, які надавали літературну освіту, що вирізнялася політичною заангажованістю) й неформальної літературної освіти з двома напрямками: така, що надавалася в підтримуваних державою художньо-творчих колективах (гуртках, спілках тощо), а також та, що вирізнялася національними «рухами» передової української патріотично налаштованої інтелігенції.

Література

1. Сулаєва, Н. В. Підготовка вчителя в педагогічному просторі неформальної мистецької освіти [Текст]: монографія / Н. В. Сулаєва. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – 408 с.
2. Шмагало, Р. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст.: структурування, методологія, художні позиції [Текст] / Р. Шмагало. – Львів: Українські технології, 2005. – 528 с.
3. Отич, О. М. Мистецтво у розвитку індивідуальності педагога: історичний і методологічний аспекти [Текст] / О. М. Отич; ред. І. А. Зязюн. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – 440 с.
4. Рудницька, О. П. Культуровідповідність мистецької освіти [Текст]: монографія / О. П. Рудницька; ред. І. А. Зязюн // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи. – К., 2000. – С. 108–133.
5. Наєнко, М. К. Історія українського літературознавства [Текст]: підр. / М. К. Наєнко. – К.: Академія, 2001. – 360 с.
6. Бондар, М. П. Українська літературна творчість. Т. 4 [Текст] / М. П. Бондар; ред. Г. А. Скрипник // Українська культура другої половини XIX століття. – К., 2005. – С. 5–206.
7. Базиль, Л. О. Становлення і розвиток шкільної літературної освіти в Україні у 1918–1938 рр. [Текст]: автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Л. О. Базиль. – К., 2004. – 20 с.
8. Касьянов, Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років [Текст] / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
9. Закон України «Про освіту» [Текст]. – Верховна Рада України. – К., 2017. – № 2145-XVIII.
10. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України [Текст]. – Х., 1923. – № 29. – 430 с.
11. Кодекс Законів про народну освіту УСРР. Культурне будівництво в Українській РСР: найважливіші рішення Комуністичної Партії і Радянського уряду 1917–1959 рр. Т. 2 [Текст]: зб. документів. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1980. – 881 с.
12. Клочек, Г. Концепція реформування літературної освіти в середній школі [Текст] / Г. Клочек // Дивослово. – 2011. – № 10. – С. 4–17.
13. Агеєва, В. П. Панування соціалістичного реалізму. Т. 5 [Текст] / В. П. Агеєва, І. П. Бетко, Т. І. Гундорова, А. Є. Кравченко та ін.; ред. М. Г. Жулинський // Історія української культури. – К., 2011. – С. 159–197.

Дата надходження рукопису 25.08.2017

Сулаєва Наталія Вікторівна, доктор педагогічних наук, професор, кафедра музики, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, вул. Остроградського, 2, м. Полтава, Україна, 36000

E-mail: sula_polt@ukr.net